

سرشناسه:	شهیدی پاک، محمدرضا، ۱۳۴۱
عنوان و نام پدیدآور:	تاریخ تحلیلی مغرب / محمدرضا شهیدی پاک؛ [برای] دفتر برنامه‌ریزی و فناوری آموزشی
مشخصات نشر:	قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۸۹
مشخصات ظاهری:	۵۱۶ ص: مصور (رنگی)، نقشه، نمونه
مرجع تولید:	پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ
شابک:	۳-۱۷۷-۱۹۵-۹۶۴-۹۷۸
یادداشت:	کتابنامه: ص ۵۱۳ - ۵۱۶؛ همچنین به صورت زیرنویس
یادداشت:	چاپ دوم، ۱۳۹۹
موضوع:	اسلام -- مغرب -- تاریخ
موضوع:	افریقای شمالی -- تاریخ
رده‌بندی کنگره:	۲۱۳۸۹ ت ۹ ش / DT۱۹۴
رده‌بندی دیویی:	۹۶۱
شماره کتابشناسی ملی:	۲۵۸۳۷۴۲
	BA۰۰۹۶

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

تاریخ تحلیلی مغرب

مؤلف: محمدرضا شهیدی پاک

چاپ دوم: ۱۳۹۹ ش / ۱۴۴۲ ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: چاپخانه دیجیتال المصطفی ﷺ ● قیمت: ۹۵۰۰۰۰ ریال / 15€ ● شمارگان: ۵۰۰

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نیش کوچه ۱۸؛

تلفن: ۰۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴ +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۹۳۰۵ / (داخلی ۱۰۵)

◀ ایران، قم، بلوار محمدامین، سه‌راه سالاریه. تلفن: ۰۲۵. ۳۲۱۳۳۱۰۶

✉ miup@pub.miu.ac.ir 🌐 http://buy-pub.miu.ac.ir 📧 pub_almustafa

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثریاری رساندند.

- مدیر انتشارات: مصطفی نوبخت
- مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر فنی: سید محمدرضا جعفری

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

با توجه به هزینه‌ها و مشکلات عدیده، هر شخص حقیقی یا حقوقی که اقدام به چاپ، بازنویسی، کپی، تکثیر و یا هرگونه برداشت جهت تهیه کتاب و تبدیل آن به جزوه، cd، فایل الکترونیکی pdf، اسکن، عکسبرداری و یا انتشار در فضای مجازی نماید، شرعاً مجاز نمی‌باشد و پیگرد قانونی خواهد داشت.

تاریخ تحلیلی مغرب

محمد رضا شہیدی پاک

مرکز بین المللی
ترجمہ و نشر المصطفیٰ ﷺ

سخن ناشر

برنامه‌ریزی آموزشی، باید امری پویا و متناسب با دگرگونی‌هایی باشد که در ساختار دانش و رشته‌های علمی پدید می‌آیند.

تحولات اجتماعی، نیازهای نوظهور فراگیران و مقتضیات جدید دانش، اطلاعات، مهارت‌ها، گرایش‌ها و ارزش‌های نوینی را فرا می‌خواند که پاسخ‌گویی به آنها، ایجاد رشته‌های تحصیلی جدید و تربیت نیروهای متخصص را ضروری می‌نماید.

گسترش فرهنگ‌های سلطه‌گر جهانی و جهانی شدن فرهنگ در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، مشکلات و نیازهای نوظهوری را پیش‌رو گذارده است که رویارویی منطقی با آنها، تنها در پرتو آراستن افراد به اندیشه‌های بارور، ارزش‌های متعالی و رفتارهای منطقی که در قالب موقعیت‌های رسمی آموزشگاهی با ایجاد رشته‌های جدید، گسترش دامنه آموزش‌ها و مهارت‌ها و تربیت سازمان یافته صورت گیرد، امکان‌پذیر است.

بالندگی مراکز آموزشی، در گرو نظام آموزشی استوار، قاعده‌مند و تجربه‌پذیر است که در آن، برنامه‌های آموزشی، متن‌های درسی و استادان، ارکان اصلی به‌شمار می‌آیند؛ پویایی برنامه‌های آموزشی نیز به هماهنگی آن با نیاز زمان، استعداد دانش‌پژوهان و امکانات موجود، وابسته است؛ چنان‌که استواری متن‌های درسی به ارائه تازه‌ترین دستاوردهای علم در قالب نوترین شیوه‌ها و فن‌آوری‌های آموزشی بستگی دارد.

بازنگری متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و روزآمد کردن آنها، به حفظ نشاط علمی مراکز آموزشی کمک می‌رساند.

حوزه‌های علوم دینی به برکت «انقلاب شکوهمند اسلامی»، سالیانی است که در اندیشه اصلاح ساختار آموزشی و بازنگری متون درسی‌اند؛ در همین راستا، جامعه المصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ العالمیه، به عنوان بخشی از این مجموعه، که رسالت تعلیم و تربیت طلاب را بر عهده دارد، به پی‌ریزی دفتر برنامه‌ریزی و فن‌آوری آموزشی اقدام نمود. این دفتر، با ارج نهادن به تلاش‌های صورت گرفته و خوشه‌چینی از خرمن دانش عالمان گران‌قدر بر آن شد تا با بهره‌گیری از شیوه‌های جدید آموزشی و تازه‌ترین دستاوردهای علمی به تهیه متن‌های آموزشی بپردازد. تدوین و نشر بیش از صد متن درسی، در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این تلاش است.

نوشتار حاضر که با عنوان «تاریخ تحلیلی مغرب» برای دانش‌پژوهان دوره کارشناسی ارشد رشته تاریخ نگارش یافته، حاصل تلاش علمی و درخور تقدیر جناب آقای دکتر محمدرضا شهیدی پاک - دام‌توفیقه - است که از ایشان و دیگر فرزاندانی که در به ثمر رسیدن این اثر بذل عنایت کرده‌اند، تشکر و قدردانی می‌کنیم. در پایان، ارباب فضل و معرفت را به یاری خواننده، چشم امید به نقد و نظر آنان دوخته‌ایم.

مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
 پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

فهرست

۱۷ مقدمه
۱۹ ۱. مغرب
۲۲ تقسیمات مغرب
۲۵ ۲. معرفی اجمالی شهرهای مغربی
۲۵ بَرَقَه (انطابلس)
۲۶ طرابلس الغرب (مدینه ایاس)
۲۶ فزان (جرمّه)
۲۷ صبره
۲۷ تونس (تونيو توم)
۲۸ او جله
۲۸ باشو/ باشوا
۲۸ رقاده
۲۹ قیروان
۳۰ مهدیه
۳۰ سوسه
۳۱ صفاقس / سفاقس
۳۲ قابس (تاکاپه)
۳۲ باجه
۳۲ بجایه
۳۳ تاهرت (تباره جدید)
۳۳ سطیف
۳۴ بلاد نومیدیا

٣٥	سجلماشه.....
٣٥	بسكروه.....
٣٦	البرج.....
٣٦	نقطه.....
٣٦	طولقه و دوسن.....
٣٦	بلاد جريد.....
٣٧	توزر.....
٣٧	قفصه.....
٣٨	تا ورغه.....
٣٨	اقليم تلمسان.....
٣٨	الجزيره.....
٣٩	مستغانم.....
٣٩	وهران (اوران).....
٤٠	تلمسان.....
٤٠	سرزمين فاس.....
٤١	تامسنا.....
٤١	فاس.....
٤٢	أنفاً.....
٤٢	المنصوره.....
٤٢	الرباط.....
٤٣	شاله.....
٤٣	معدن عوام.....
٤٣	تاغيه.....
٤٣	زرغه.....
٤٣	سلا.....
٤٤	مكناس.....
٤٤	وليلي.....
٤٤	العرايش.....
٤٥	القصر الكبير.....
٤٥	اصيلا (اصيله).....
٤٥	طنجه (تيگنس).....
٤٥	سبته (ثيوتا).....
٤٦	ترغه.....
٤٦	مليله.....
٤٧	سرزمين مراکش.....

۴۷ اقلیم حاحا
۴۸ اقلیم سوئس / سوئس اقصی
۴۸ اقلیم مراکش
۴۸ اقلیم جزوله
۴۹ اقلیم دکاله
۴۹ اقلیم هسکوره
۴۹ اقلیم تادلا
۵۰ اغمات
۵۰ انمای
۵۰ افزا
۵۰ آیت عتاب
۵۰ آیت عیاض
۵۰ جزایر مدیترانه غربی
۵۱ صقلیه
۵۲ جزیره قبرس (مدیترانه شرقی، آغاز حرکت مسلمانان به غرب اسلامی ۵۲۸هـ)
۵۲ جزیره ساردنی
۵۲ الجزایر الشرقیه (البالنار)
۵۳ رودهای محدوده برقه تا طنجه
۵۴ کوه‌ها
۵۹ حیوانات
۵۹ پراکندگی بربر
۶۲ پیشینه تاریخی مغرب
۶۴ امپراتوری بیزانس و افریقیه
۶۶ سقوط افریقیه
۶۹ فتوحات مغرب
۷۴ فتح افریقیه و غزوه العبادلة السبعة
۷۶ فتنه عثمان؛ توقف فتوحات
۷۷ معاویه بن خدیج
۸۰ عقبه بن نافع و بنای قیروان
۸۲ عزل عقبه و ولایت ابوالمهاجر
۸۳ فتح مغرب اقصی به وسیله عقبه
۸۵ ولایت زهیر و سقوط قیروان
۸۷ حسان بن نعمان و دوره جدید فتوحات
۸۸ کاهنه
۹۱ بنای تونس

- ۹۳..... موسی بن نصیر.....
- ۹۸..... ولایة افریقیه پس از سقوط امویان.....
- ۱۰۲..... چکیده دوره والیان مغرب.....
- ۱۰۴..... نتایج فتح مغرب و دوره ولایة.....
- ۱۰۵..... پرسش.....
- ۱۰۶..... منابع، برای مطالعه بیشتر.....
- ۱۰۷..... **۳. خوارج**.....
- ۱۰۸..... انگیزه ظهور خوارج در غرب اسلامی.....
- ۱۱۰..... مراحل شکل‌گیری خوارج در غرب اسلامی.....
- ۱۱۱..... دوره عمومی شورش و قیام خوارج در غرب اسلامی.....
- ۱۱۳..... دولت خوارج صُفریه؛ بنی مدرار.....
- ۱۱۵..... (ب) دوره شورش علنی خوارج صُفریه.....
- ۱۱۷..... سقوط قیروان.....
- ۱۲۰..... دولت عباسی و خوارج.....
- ۱۲۳..... تأسیس دولت بنی مدرار (بنی واسول) - صفریه (۲۰۸-۲۶۶هـ/۸۲۳-۹۷۷م).....
- ۱۲۵..... روابط خارجی صفریه.....
- ۱۳۱..... **۴. خوارج اباضیه**.....
- ۱۳۲..... تصرف طرابلس.....
- ۱۳۵..... ۲. دولت بنی رستم در مغرب اوسط.....
- ۱۳۷..... جانشین عبدالرحمن بن رستم.....
- ۱۳۸..... افلح بن عبدالوہاب (۲۰۸-۲۵۸هـ).....
- ۱۳۹..... ابوبکر بن افلح (۲۵۸-۲۶۱هـ).....
- ۱۴۱..... ابوحاتم (۲۸۱-۲۹۴هـ).....
- ۱۴۳..... علل سقوط رستمیان.....
- ۱۴۴..... روابط خارجی بنی رستم.....
- ۱۴۵..... فرهنگ و تمدن اسلامی در مغرب دوره خوارج.....
- ۱۴۶..... چکیده دوره خوارج در مغرب.....
- ۱۴۷..... نتیجه دوره خوارج در مغرب.....
- ۱۴۷..... پرسش.....
- ۱۴۹..... منابع، برای مطالعه بیشتر.....
- ۱۵۱..... **۵. نگاه اجمالی به دولت اغلی**.....
- ۱۵۲..... زمینه پیدایش دولت اغلی.....
- ۱۵۳..... ولایت ابراهیم بن اغلب.....
- ۱۵۷..... زیادة الله بن ابراهیم (۲۰۱-۲۲۳هـ).....

۱۵۹ ابوالعباس (۲۲۶-۲۴۲هـ).....
۱۶۱ ابوالغرائق (۲۵۰ - ۲۶۱هـ).....
۱۶۲ ابراهیم دوم (۲۶۱-۲۸۹هـ).....
۱۶۳ زمینه‌های سقوط ابراهیم دوم.....
۱۶۶ آخرین امرا و سقوط دولت اغلی.....
۱۶۹ ۶. فرهنگ و تمدن اسلامی در دوره اغلی.....
۱۷۲ تأسیسات.....
۱۷۳ علوم و معارف در دوره اغلی.....
۱۷۵ چکیده دولت اغلی در افریقیه.....
۱۷۶ نتایج دوره اغلبه در مغرب.....
۱۷۷ پرسش.....
۱۷۸ منابع، برای مطالعه بیشتر.....
۱۷۹ ۷. نگاهی اجمالی به دولت ادریسی.....
۱۸۰ زمینه قدرت ادریسیان.....
۱۸۳ از مکه تا ولیلی.....
۱۸۶ توسعه قدرت ادریسی.....
۱۸۷ ادریس اصغر.....
۱۸۹ مهاجرت مخالفان.....
۱۹۳ علی بن محمد بن ادریس (۲۲۱ - ۲۳۴هـ ق) و یحیی بن محمد.....
۱۹۴ یحیی بن یحیی بن محمد بن ادریس.....
۱۹۶ یحیی‌ای چهارم.....
۱۹۷ آخرین سردار، حسن الحجام.....
۱۹۹ انحطاط دولت ادریسی (موسی بن ابی‌العافیه).....
۲۰۰ گرایش موسی به امویان.....
۲۰۳ دولت دوم ادریسیان.....
۲۰۵ جوهر و فتح مغرب.....
۲۰۶ حسن بین فاطمیان و امویان آندلس.....
۲۰۸ پایان دولت ادریسی.....
۲۰۹ بنای فاس.....
۲۱۱ فرهنگ و تمدن اسلامی در مغرب دوره ادریسی.....
۲۱۵ چکیده دولت ادریسیان.....
۲۱۵ نتایج دوره حکومت ادریسی.....
۲۱۶ پرسش.....
۲۱۷ منابع، برای مطالعه بیشتر.....

- ۸ فاطمیان در افریقیه ۲۱۹
- گرایش بربرها به داعی و عکس‌العمل خلافت عباسی ۲۲۲
- ورود عیدالله مهدی به افریقیه ۲۲۵
- آغاز دور جدید دعوت فاطمیان ۲۲۸
- نخستین اقدامات داعی بعد از سقوط دولت اغلیبی ۲۳۰
- نسب عیدالله مهدی ۲۳۳
- قتل ابو عبدالله شیعی ۲۳۶
- دولت فاطمی مصر ۲۳۸
- حمله دوم ابوالقاسم به مصر ۲۴۲
- مهدیه، پایتخت جدید فاطمیان ۲۴۳
- ولایت ابی القاسم بن عبدالله بر افریقیه ۲۴۴
- ولایت ابوطاهر، اسماعیل بن ابی القاسم بن عبدالله (منصور) ۲۴۶
- فتح مصر و ولایت معدبن اسماعیل (المعز لدین الله) ۲۴۸
- امارت ابی الفتح بر افریقیه ۲۵۱
- ابی مناد بادیس، ناصرالدوله (نصیرالدوله) ۲۵۴
- زناته پایگاه امویان در مغرب ۲۵۶
- روابط حاکم و نصیرالدوله ۲۵۸
- عوارض سقوط فاطمیان در مغرب، آغاز ملوک الطوائف ۲۶۰
- صقلیه فاطمی ۲۶۱
- فرهنگ و تمدن اسلامی در عصر فاطمیان در افریقیه ۲۶۴
- چکیده دولت فاطمیان در مغرب ۲۶۵
- نتایج حکومت فاطمیان در مغرب ۲۶۶
- پرسش ۲۶۶
- منابع، برای مطالعه بیشتر ۲۶۷
۹. دولت بنی زبیری و بنی حماد ۲۶۹
- هجوم عرب بنی هلال ۲۷۱
- تمیم بن معز ۲۷۳
- یحیی بن تمیم بن معز ۲۷۵
- علی بن یحیی بن تمیم بن معز، در مهدیه (۵۰۹ - ۵۱۵ هـ) ۲۷۶
- حسن بن علی بن یحیی ابن تمیم (۵۱۵ - ۵۵۸ هـ) ۲۷۷
- نبردهای زبیریان با نرمان‌ها ۲۷۷
- بنی حماد (۴۰۵ - ۵۴۷ هـ) ۲۸۰
- محسن بن قائد (۴۴۶ - ۴۴۷ هـ) ۲۸۲
- بلکین بن محمد بن حماد (۴۴۷ - ۴۵۴ هـ / ۱۰۵۵ - ۱۰۶۲ م) ۲۸۲

۲۸۳	ناصر بن حماد و شکست سبیه
۲۸۷	ولایت منصور بن ناصر (۴۸۱-۴۹۸/۱۰۸۸-۱۱۰۵ م)
۲۸۹	ولایت یحیی بن عبدالعزیز (۵۱۵-۵۴۷ هـ)
۲۹۱	حکومت موحدین
۲۹۳	فرهنگ و تمدن اسلامی در افریقیه دوره زیریان و بنی حماد
۲۹۴	تونس، قلعه بنی حماد
۲۹۵	تشکیلات اداری زیریان
۲۹۶	دیوانها و نظام اداری زیریان
۲۹۷	جند
۲۹۸	تشکیلات مالی زیریان
۲۹۸	تشکیلات قضایی و دینی زیریان
۳۰۰	محصولات زراعی و صنعتی در دوره زیریان
۳۰۲	روابط خارجی بنی زیری
۳۰۳	مذاهب افریقیه در دوره زیریان
۳۰۵	علوم و معارف دوره بنی زیری
۳۰۷	هنر در دوره زیریان
۳۰۹	طب
۳۰۹	نجوم
۳۱۰	چکیده دوره زیریان و بنی حماد در افریقیه و مغرب اوسط
۳۱۱	نتایج دوره حکومت بنی زیری و بنی حماد
۳۱۱	پرسش
۳۱۳	منابع، برای مطالعه بیشتر
۳۱۵	۱۰. مرابطين
۳۱۸	خروج مرابطين و تشکیل دولت
۳۲۱	بنای مراکش و فتوحات مغرب
۳۲۳	فتح طنجه و سبتة
۳۲۵	نخستین مرحله سیاست مغربی یوسف در آندلس
۳۲۹	مرحله سوم سیاست مغربی یوسف در آندلس
۳۳۲	مرحله چهارم سیاست مرابطی - عباسی
۳۳۳	امارت علی بن یوسف
۳۳۷	بربرهای برانس و مسئله قرطبه
۳۴۱	ظهور ابن تومرت
۳۴۲	انحطاط دولت مرابطين
۳۴۴	تاشفین بن علی

۳۴۶ امارت ابراهیم بن تاشفین
۳۴۸ فرهنگ و تمدن اسلامی در دوره مرابطین
۳۴۹ وزیر
۳۵۲ دیوان‌های اداری مرابطین
۳۵۴ امور مالی
۳۵۵ هزینه‌های دولت مرابطین
۳۵۶ کشاورزی و صنعت
۳۵۷ بازرگانی داخلی و خارجی
۳۵۹ ترکیب جمعیتی دوره مرابطین
۳۶۱ طبقات اجتماعی مردم در عصر مرابطین
۳۶۳ عمران و شهرسازی در عصر مرابطین
۳۶۶ اوضاع اندیشه در دوره مرابطین
۳۶۸ معارف و علوم در دوره مرابطین
۳۷۰ چکیده مرابطین در مغرب
۳۷۱ نتایج دولت مرابطین
۳۷۲ پرسش
۳۷۳ منابع، برای مطالعه بیشتر
۳۷۵ ۱۱. موحدین (۵۲۴ - ۵۶۶ هـ / ۱۱۳۰ - ۱۲۶۹ م)
۳۷۸ ابن تومرت، از آندلس تا بغداد
۳۸۲ سازمان دهی اصحاب
۳۸۴ تأسیس دولت موحدین
۳۸۸ عبدالؤمن بن علی
۳۹۲ فتوحات عبدالؤمن در افریقیه
۳۹۴ شورش‌های زمان عبدالؤمن
۳۹۷ یوسف بن عبدالؤمن
۴۰۱ خلیفه امیرالمؤمنین، یعقوب بن یوسف (المنصور بالله)
۴۰۴ محمد بن یعقوب (الناصرلدين لله)
۴۰۸ انحطاط قدرت موحدین
۴۱۲ برخورد مأمون با موحدین
۴۱۵ دولت ابی محمد، عبدالواحد رشید ابن مأمون
۴۱۷ ابی الحسن سعید علی و ظهور بنی مرین
۴۱۹ دولت مرتضی و ابی دبوس
۴۲۳ فرهنگ و تمدن اسلامی در عصر موحدین
۴۲۶ تقسیمات اداری موحدین

۴۲۹	اوضاع اقتصادی و دیوان مالی
۴۳۳	صنعت و تجارت
۴۳۵	تأسیسات عمرانی
۴۳۶	جند
۴۳۸	علوم و معارف در عصر موحدین (مغرب)
۴۴۲	مغرب، بعد از سقوط موحدین
۴۴۳	چکیده دولت موحدین
۴۴۴	نتایج دولت موحدین در مغرب
۴۴۴	پرسش
۴۴۶	منابع، برای مطالعه بیشتر
۴۴۷	۱۲. دولت‌های مغرب پس از سقوط موحدین
۴۵۱	اوضاع سیاسی و فرهنگی دولت حفصی
۴۵۲	اوضاع اقتصادی اجتماعی دولت حفصی
۴۵۵	فرهنگ و تمدن دوره حفصی
۴۵۷	بنی عبدالواد (۱۲۳۶م/۶۳۳هـ - ۱۵۵۰م/۹۶۲هـ)
۴۵۹	بنی مرین
۴۶۲	فرهنگ و تمدن آفریقه در عهد مرینی
۴۶۳	پیدایش و نضج تاریخ‌نگاری مغرب در قرن هشتم هجری
۴۶۵	اوضاع اقتصادی عصر مرینی
۴۶۸	بنی وطاس (۹۶۱-۸۳۱هـ)
۴۶۸	چکیده دولت‌های پس از سقوط موحدین
۴۶۹	جهاد صوفیان و فقها در غرب اسلامی
۴۷۴	نتایج
۴۷۴	پرسش
۴۷۵	منابع، برای مطالعه بیشتر
۵۱۳	فهرست منابع
۴۷۹	ضمائم

مقدمه

﴿...إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ...﴾^۱

پیدایش «مغرب بزرگ عربی» پدیده جغرافیایی و تاریخی، مربوط به پایان قرن نخست هجری بود که سرانجام مرزهای امپراطوری روم را به بخشی از اروپا محدود ساخت. این تحول سیاسی - نظامی و اجتماعی - فرهنگی؛ چهره قرون وسطی را تغییر داده و در پی آن دوره جدیدی از روابط اقتصادی و نظامی بین مسلمانان و مسیحیان آغاز گردید: دهها مرکز جدید جمعیت شهری شکل گرفت و در نخستین شهر اسلامی مغرب یعنی «قیروان»، دومین مرکز انتقال فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی (بیت الحکمه) تأسیس شد که موجی عظیم از علوم و معارف اسلامی را به غرب جهان اسلام منتقل نمود.

طی قرن سوّم تا دهم هجری نیز قدرت سیاسی اسلام در مغرب، بین بیست خانواده حکومتی استمرار پیدا کرد.

در کتاب حاضر تاریخ فرهنگ و تمدن در عصر دولت‌هایی که از دوره «والیان» تا ورود «خلافت عثمانی» بر «مغرب» حکومت کردند، مورد بررسی تحلیلی قرار گرفته است.

در پایان ضمن تشکر از مسئولان محترم «جامعة المصطفیٰ ﷺ العالمية»، به‌ویژه مدیر کل دفتر برنامه‌ریزی و فن‌آوری آموزشی و همه کسانی را که در تهیه این اثر نهایت کوشش خود را مبذول داشته‌اند، ارج نهاده و سپاسگزارم.

محمد رضا شهیدی پاک

قم - تابستان ۱۳۸۷

